

A nyelvelmélettől a nyelvművelésig. A nyelvészet egységéről és változatosságáról*

Örömmel tettem eleget a felkérésnek, hogy az *Édes Anyanyelvünk* megalapításának 25. évfordulóján egy rövid előadást tartsak; örömmel vállaltam, mert ebben a meghívásban is annak a jelét láttam, hogy egyre nyilvánvalóbb: az elméleti nyelvészet és a nyelvművelés, vagy másképpen: a nyelvelmélet és a nyelvi norma kutatása, művelése nem két külön birodalom, hanem a nyelvnek, e mindannyiunk érdeklődésének középpontjában álló jelenségcsoportnak két lehetséges, egymással esetleg vitában, de nem ellenséges viszonyban álló megközelítése.

Hét egymással összefüggő gondolat körben fogom felvázolni, miként képzelem a nyelvművelők és a más területeken dolgozó nyelvészek együttműködését, egymásra hatását.

Először is, meggyőződésem szerint a nyelv nem olyan tárgykör, amely egyszerű és általános meghatározásokkal megragadható volna: szinte ahány irányból nézzük, annyi alakját mutatja, vagy más szóval az, hogy milyen választ kapunk, attól függ, mit kérdezzük.

De még a legelső kérdéseinkkel sem kerülünk kényelmes helyzetbe, hiszen ha csupán azt a saussure-i ihletésű rövid definíciót tekintjük, hogy „a nyelv jelek rendszere”, máris vitára ad okot, hogy mit tekintünk jelnek: a morfémát, a szót, a szintagmát vagy a mondatot? Azután vajon miként értsük a „jel” terminust? Ha jelentő és jelentett klasszikus saussure-i viszonyaként, akkor a *Budapest legrégebbi hídja* kifejezésnek a jelentése vagy a referenciája lesz-e a „jelentett” oldalán? És vajon milyen értelemben rendszer a nyelv? Nyilván nem úgy, mint a számegegyenes, amely egy lineáris függvénnyel ábrázolható, de nem is úgy, mint, mondjuk, a naprendszer, amely a gravitáció törvényének és a benne lévő vagy kívülről beleérkező égitestek tulajdonságainak engedelmeskedik. Az elméleti nyelvészet úgy véli, a grammatika rendszerének egyedi és csak rá jellemző szabályozó elvei és az egyes nyelvtípusokra vonatkozó paraméterei vannak, amelyeket most már évtizedek óta kutatunk. De ugyanilyen eldöntetlen kérdésbe akadunk, ha azt a felfogást, amely a nyelvet a gondolkodás eszközeként az egyén veleszületett képességei között helyezi el, szembesítjük a nyelvet elsősorban társadalomban és mindig különféle vál-

* Az *Édes Anyanyelvünk* alapításának 25. évfordulóján a Magyar Tudományos Akadémián 2004. október 7-én elhangzott előadás írásos változata.

tozatokban létező jelenségként vagy a kommunikáció közegeként ábrázoló nézetekkel. Sokan vannak, akik az utolsóként említett helyzetben csak kizárólagos döntést tudnak hozni: az egyik megközelítés igen, a másik kettő nem. Én viszont a megengedő álláspont híve vagyok, bár magam a saját kutatásaimban jórészt egyetlen irányzatot vagy felfogást követek.

Olyan ez, mintha arra a kérdésre keresnénk választ: miképpen járnak az emberek? Tudjuk, hogy a két lábon járás képessége, egyedülként az emlősök osztályában, genetikusan rögzített, öröklött adottsága az emberi fajnak. Az egyedfejlődés során meghatározott időben minden – egyébként egészséges – gyermek feláll és elindul. Ugyanakkor az is világos kell legyen, hogy minden egyes ember másképpen jár – nemétől, korától, fizikai jellemzőitől, alkatától, társadalmától, neveltetésétől, az aznap felvett cipőtől és még sok minden mástól függően. Az emberi járás mindig változatokban létezik, sőt akár ugyanaz a személy is képes többféleképpen járni, mert például különböző helyzetekbe kerül, esetleg kevésbé vagy jobban figyel oda – mégis, a járás mögött egyetlen meghatározott képesség egységes öröklött rendszere húzódik meg. Mivel sejtjeink, ezek kapcsolódása, az általuk rögzített információ, amire „emlékeznek”, minden egyes ember esetében más és más, a maga keretei között mind a járás, mind a nyelv rendkívül széles körben variálódhat. Az egyedi és a csoportos változatosság a járásba ugyanúgy „bele van kódolva”, amint az egyéni, területi és társadalmi változatok lehetősége a nyelvbe, a nyelvhasználatba. Mind az örökletes egységes képesség, mind az egyedi és csoportos változatok óriási tömege vizsgálható, kutatható a feladatra méretezett sajátos eszközökkel, módszerekkel – csupán annyi várható el (bár ez nem kevés), hogy a feltett kérdések érdekesek, relevánsak, fontosak legyenek, tudományos jellegű problémákat fogalmazzanak meg.

Más a kérdés akkor, ha arra vagyunk kíváncsiak, mik annak az egységes képességnek az alapvonásai, melyek azok az elvek, amelyek a nyelvek látszólagos különbözősége mögött „mehúzódnak”, ismét más, ha azt szeretnénk tudni, miért van annyi különbség egy adott nyelvközösség beszélői számára kölcsönösen érthető közös, tehát egyetlen nyelvben, megint más, ha azt kérdezzük, hogyan viszonyulnak a beszélők ezekhez a különbségekhez és így tovább. Mindegyik kérdéscsoport megfogalmazható tudományos igénnyel, de az egyikre adott válaszok – feltéve, hogy egyáltalán vannak elfogadható válaszok – egyáltalán nem biztos, hogy kielégítik a másikkal foglalkozókat. Rögzítsük tehát, hogy a nyelv vizsgálatában is az a helyzet, hogy többféle tudományos vizsgálat lehetséges egymásnak mintegy mellérendelve – mégis ilyenkor mindig egyfajta kényelmetlenség vagy kényszeredettség érzése fog el bennünket, mintha ez csorbát ejtene tudományunk „becsületén”. Vajon nagy baj-e, hogy így állunk?

Hadd próbáljak egy kerülővel választ adni erre a kérdésre. A társadalomtudományok mindig nagy tisztelettel viseltettek a „szigorú” természettudományok iránt – jól tudjuk, hogy vannak nyelvek, amelyekben a magyar „tudomány” szó nem is lehet egyetlen szóval visszaadni, hanem külön kifejezés van a „kemény” természettudományokra és a „puha” társadalomtudományokra. Nos, a mai fizikában, ebben a „kanonikus” kemény természettudományban ismereteim szerint újabban két nagy elmélet él egymás mellett. Az egyik felfogás úgy tartja, hogy a „nagy

dolgokra”, vagy ahogy ők mondják: az almától a bolygókig terjedő tárgyakra vonatkozó einsteini törvények alaptulajdonságaikban térnek el a „kicsiny dolgokra”, az atomra és az elemi részecskékre vonatkozó kvantummechanikai törvényektől. Az egyik világban a tér-idő törvényeit a benne létező dolgok megváltoztathatják, a másik világban, az elemi részecskék birodalmában a tér-időnek merevnek és állandónak kell lennie. A másik, a „húrelmélet” viszont azt állítja, hogy létezhet egy olyan egységes „kvantumgravitációs” teória, amely egyszerre adhat választ a nagy és kis tárgyak mozgására és tulajdonságaira vonatkozó kérdésekre, oly módon, hogy minden részecske valójában egy különféleképpen rezgő húrnak felel meg, ahol is a húr rezgésének módja szerint különböznének egymástól az elektronok, kvarkok, neutrínók stb. Nem csupán arról van szó, hogy a mai fizikában két versengő elmélet élhet egymás mellett, és a fizikusok hol az egyik, hol a másik felfogásban készült szakkikkeket írnak és olvasnak. Számomra ebben a példában inkább az az érdekes, hogy a fizikusok eddig is gond nélkül elfogadtak, és úgy látszik, ezután is szívesen lesznek részesei egy olyan helyzetnek, amelyben más-más törvényekkel, lényegében más-más elméletekkel magyaráznak tömegre, mozgásra, gravitációra, elektromosságra stb.-re vonatkozó tulajdonságokat, attól függően, hogy (szub)atomi vagy afölötti méretű tárgyakkal van-e dolguk (Dyson 2004, Greene 2004).

Ha mindez elképzelhető egy olyan „mintatudományban” mint a fizika, akkor miért is ne lenne lehetséges az élettelen természethez képest kiszámíthatatlan emberi beavatkozásnak sokkal jobban kitett jelenségnél, mint amilyen a nyelv is. Ha lehet egyszerre társadalmi és egyénhez kötött, változatlanul öröklött genetikai kód és tájegységek meg társadalmi rétegek szerinti változatokban létező rendszer, nyelvtanítási alapanyag és orvosi diagnózis forrása, egy közösség történetének (egyik) lenyomata és steril számítógépes adatbázis, ha – egy hozzám közel álló könyv címét idézve – lehet egyszerre „**A nyelv és a nyelvek**”, akkor hogy is ne lehetne többféleképpen közelíteni hozzá, több, egymásnak felelő vagy egymással párhuzamos elmélettel magyarázni az egyformán fontos „kicsiny” és „nagy dolgokat”, a társadalmi és a genetikai vonásokat benne? (L. még Lehmann 2004.) Csupán azzal kell tisztában lennünk, melyik kérdésünk mire is keres választ, és azzal, hogy az egyik típusú kérdéscsoportra adott válaszok nem elégítik ki automatikusan a másik fajta kérdésekre választ keresőket.

Másodszor, éppen azért lehet és kell sokféleképpen foglalkozni a nyelvi jelenségekkel, mert ezek át- meg átszövik az egyes ember és az egész emberiség tevékenységi köreit és életútját. Vajon mi lehet például közös az afáziás beteg nyelvhasználatát, illetve a középkori helynévadás jellegzetességeit vizsgáló kutatók között? Az egyik inkább az orvostudományhoz és azon belül az idegtudományokhoz áll közelebb, hiszen ugyanolyan jellegű tesztekkel, továbbá a véráramba befecskendezett kontrasztanyagokkal és agyi képalkotó eszközökkel dolgozik. A másik talán inkább a történettudományhoz kötődik szorosabban, mivel okleveleket tanulmányoz, helytörténeti tanulmányokat folytat, társadalomtörténeti szempontok szerint fogalmaz – mégis egyazon nyelvtudomány keretei között működnek mindketten, mint azt éppen a közelmúltban tartott nemzetközi magyar nyelvtudományi kongresszus gazdag programja is tanúsíthatta.

A „bevett” természettudományok között erre is számos példát látunk: jóllehet ugyanazt az anatómiát tanulták, vajon ugyanúgy foglalkozik-e a betegével a pszichiáter, mint mondjuk a fogorvos? Az anatómus ugyanúgy-e, mint a sejtbiológus rákkutató vagy az érsebész? És általában az „elméleti” orvostudomány ugyanúgy-e, mint a „klinikai”? A közegészségtan például statisztikai adatokat dolgoz fel, és így állapítja meg, hogy melyik területen, milyen korban stb. milyen betegségek vannak vagy voltak elterjedve – nyilvánvaló társadalmi igények alapján kézenfekvő jövőbeli haszonnal. Mondhatjuk persze, hogy mindannyian betegekkel, „a” betegséggel foglalkoznak, de attól tartok, komoly nehézségekkel néznénk szembe, ha most megpróbálnánk a „betegség” fogalmát meghatározni. A sokféleség tehát a tárgy, a feladat, a kérdések természetéből következik: a nyelvvel való foglalatosságnak számos módja lehet, az pedig elengedhetetlenül szükséges és fontos, hogy a számos különféle megközelítés, ha megfelel a fentebb körvonalazott feltételeknek, megférjen a nap alatt.

Harmadszor, éppen a tárgy felfogásának sokfélesége miatt egyáltalán nem biztos, hogy az egyik részterületnek hivatkoznia kell a másikra; tudunk tudományokról, amelyek igen jól megvannak e nélkül. Nem kétséges például, hogy az építész tudományos alapja a fizikában és kisebb részben a kémiában, pontosabban a klasszikus fizikában (mechanika: statika, dinamika, akusztika, szilárdságtan) és a kémiának főleg az anyagismereti részeiben található. Tudjuk azt is, hogy a modern fizika és különösen a kvantummechanika a klasszikus fizikát magába olvasztva azt teljes mértékben felülírta. De vajon az építész gondol-e az újabb fizikai elméletekre, figyelembe veszi-e őket, amikor házat tervez? Bár igencsak dilettáns vagyok e szakmákban, meggyőződésem, hogy nem.

Ha már fizikusokról és építészekről beszéltem, a tetszetős analógiát akár folytatni is lehetne: például azzal, hogy az alkalmazott nyelvész úgy viszonyul a nyelvelméleti kutatásokhoz, ahogyan a mérnök a fizikai elméletekhez: többnyire tudomást sem vesz róluk, mégis alkalmazza őket, pedig adott esetben a mérnöknek még a newtoni fizikát sem kell meghaladnia, sőt, mint láttuk, azt sem tudjuk, melyik kurrens fizikai elmélet bizonyul időtállóknak. A mérnök tehát, mondhatnánk, nem más, mint alkalmazott fizikus.

Amint a mérnöknek is megvan a saját szakmája, felségterülete, sőt kamarája is, úgy különül el a nyelvművelés is, az alkalmazott nyelvészetnek ez a sajátos ága a nyelvelmélet kutatásától – vihetnénk tovább a hasonlatot. Csupán azt kell figyelembe vennünk, hogy a fizikánál sokkal „fiatalabb” nyelvészetben az alkalmazott tudományok közelebb vannak az elméleti területekhez, mint a fizikában, de lám, a nyelvészetben is vannak területek, mint mondjuk a formális jelentéstan, amelyeknek a kutatásai belátható időn belül nem kerülnek be a nyelvkönyvekbe vagy a logopédiába, hogy két véletlenszerűen kiválasztott nyelvészeti alkalmazást említsek.

Tudjuk azonban, hogy az az elméleti nyelvész, aki egyébként az anyanyelvében az általános elvek megvalósulását kutatja, vagy az a társasnyelvész, aki a beszélők között elterjedt nyelvi változatokat méri fel, adott helyzetben bizony beleszólhat olyan vitákba, amelyek a helyes nyelvhasználattal foglalkoznak, jóllehet hasonló átjárásra a fizikus és a mérnök esetében aligha találunk példát. A ter-

mészettudományokban e szakmák között éles határvonal húzódik: a mérnöki hivatás ismeretanyaga és gyakorlati tudása már csak az alaptörvényekben érintkezik az elméleti természettudományokkal. És bár a „mérnöki vagy műszaki tudományok” kifejezés közkeletű, azért azzal is tisztában vagyunk, hogy itt nem tudományos elméletekről, hipotézisekről és bizonyítékokról van szó, hanem gyakorlati ismeretekről, eljárásokról és módszerekről: az épületek tervezése a tevékenységek és nem a szűkebb értelemben vett tudományok körébe tartozik. Ebben az értelemben tehát a nyelv művelés is a tevékenységek és nem a(z elméleti) tudományok közé tartozik, jóllehet ezeknek az eredményeire támaszkodik, vagy kellene támaszkodnia.

És itt térnek rá a negyedik gondolatkörre. Az utóbbi időben éles hangú megnyilatkozások hangzottak el annak kapcsán, hogy egy kollégánk megkérdőjelezte, vajon tudomány-e a nyelv művelés (Kálmán 2004). Jóllehet ebben a vitában nem vettem részt, fontosnak tartottam rögzíteni az álláspontomat, mint egyet a lehetséges és vitatható nézetek közül. Ami pedig a különböző nyelvészeti területek egymáshoz való viszonyát illeti, egy más alkalommal kifejtettem, hogy az egymással látszólag szemben álló nyelv művelés, társasnyelvészet és leíró vagy elméleti nyelvészet között nem szükséges éles ellentétet kreálni vagy értéksorrendet felállítani. Mind a három területnek megvan a feladata, amelyet teljesítenie kell (Kenesei 2002).

A folyamat kezdő- és végpontjában az alkalmazott nyelvészetben belül hazánkban nyelv művelésnek nevezett terület áll. A nyelv művelők fedezik fel – sokszor a leíró vagy társasnyelvésznél érzékenyebb füllel vagy szemmel –, hogy új jelenségek, kifejezések, szerkezetek jelentkeztek, és hogy ezek miben térnek el a korábbiaktól, az addig elfogadottaktól. Számos esetben egyébként éppen az a „nagyközönség” jelenti ezeket az új fejleményeket, amely sokszor a felfedezésükkel egyidőben el is ítéli azokat, illetve megerősítést kér a szakértő nyelvésztől, hogy jogosan ítélte-e el, ritkábban pedig tanácsot kér tőle, hogy mitévő legyen. Ezeket a „mozgalmi nyelv művelőket” bírálta jogosan Lanstyák István (2003–2004) a szélesebb nyelv művelő körökben valószínűleg nem eléggé ismert cikkében. Egyik példája az a szóválasztásra érzékeny levelező, aki a boltban visszautasította, hogy „számlát” adjanak neki a vásárolt árucikkről és ragaszkodott a „nyugtához” (Vezényi 2000). Ez azt a régi emlékeimet idézi fel, amikor kisiskolásként az Ápiszban „vignettát” kértem, és a pult mögött álló szigorú néni azt mondta: „Nincs”. Amikor pedig rámutattam a polcon lévő sok vignettára, mondván: „De hát ott van”, azt válaszolta: „Az nem vignetta, kisfiam, hanem címke.” Ma már persze tisztában vagyok vele, hogy tudatlan kisgyerekként egy csúf idegen szót használtam, amelyet mostanra a feledés jogos fátyla borít – hiszen hol van már a kék papírba való füzetbekötés meg a ráragasztandó piros keretű fehér vignetta, bocsánat: címke – ma viszont van helyette az autóra ragasztható „matrica”, ugyanis e másik csúf idegen eredetű szónak gyerekkoromból ismerős jelentése mára kibővült. Röviden: sokszor nem a nyelvész, hanem a „nyelvtudatos” közönség, maguk a nyelvet beszélők, a nyelvhasználatra odafigyelő polgártársaink jelentkeznek a változásokra vonatkozó megfigyeléseikkel, esetleg az általuk visszásnak tartott jelenségekkel szembeni követeléseikkel.

A folyamat következő pontján a leíró vagy elméleti nyelvésznek kell vagy kellene állnia – persze mivel a nyelvészetben e szakmák nem különülnek olyan

élesen, mint a fizikai és mérnöki tudományokban, a nyelvművelő és a leíró nyelvész sokszor ugyanaz a szakember is lehet. Az elméleti/leíró nyelvész dolga az, hogy megvizsgálja, hogyan illeszkedik a nyelv szerkezetébe, az eddig rögzített szabályok, elvek és paraméterek közé az új struktúra. Leírja és a szerkezeti összefüggések – a saussure-i értelemben vett „strukturális érvelések” – segítségével tisztázza, hogyan illeszkedik (vagy nem illeszkedik) a magyar nyelvre vonatkozó általános szerkezeti megfigyelésekhez. Ezek után igyekszik megjósolni, milyen következményekre számíthatunk: milyen további szerkezetek felbukkanását várhatjuk és milyeneket nem – természetesen az adott új típuson belül.

Egy másik példával élve, nem kétséges, hogy az *el-e fáradt*, *nem-e beteg* szerkezeteket sokan használják a mai magyar nyelvben. A leíró nyelvész ilyenkor megállapítja, hogy az alkalmazott szabály hogyan illik a magyar nyelvtan szabályai közé, hiszen akik e szerkezettípussal élnek, ugyanolyan magyar anyanyelvű beszélők, mint azok, akik nem alkalmazzák. És valóban: a kérdőszócskának az igekötőre vagy a tagadószóra való tapasztása összefér egy széles körben működő másik eljárással, amelyet úgy hívhatunk, hogy „mozgasd a fejhez”, vagyis az igehez, igekötőhöz, tagadószóhoz, mint amit például az *is* szócska elhelyezkedése is mutat: *el is fáradt*, *nem is beteg*. Ugyanakkor a leíró nyelvész azt is látja, hogy nincs adat arra, hogy az ige előtti teljes méretű szintagmához, azaz nem fej nagyságú (az alábbi esetben fókuszos) kifejezéshez lehessen csatlakoztatni az *-e* kérdőszócskát, például: *(Azt kérdezte) *Péter barátja-e fáradt el?*, tehát feltevése a „fejhez mozgatásról” helytállónak látszik.¹

A harmadik állomás a társasnyelvészeté: a nagy számú beszélővel elvégzett felmérésekkel be tudja mutatni, mekkora körben van elterjedve a megfigyelt új jelenség, illetve milyen attitűdökkel viszonyulnak hozzá, mit gondolnak róla a nyelvhasználói. Ellenőrzi a leíró nyelvész előrejelzéseit, visszacsatol hozzá, és adott esetben módosításokra készíti álláspontja, magyarázata tekintetében. A szociolingvisztika tehát megállapítja, hogy az említett *el-e ment* szerkesztésmód széles körben van elterjedve (a beszélők 38%-a találta helyesnek), és műveltségi szintektől függ használatának gyakorisága: az általános iskolát el nem végzetteknek csak 15%-a, a felsőfokú végzettségűeknek pedig 92%-a javította ki, amiből egyenesen következik, hogy alkalmas arra, hogy stigmatizált legyen (Kontra 2003).

Itt van egy további, és ebben az előadásban az ötödik problémakör, amely, úgy látszik, kevesebb figyelmet kap annál, mint amit megérdemelne. Mihelyt egy adott nyelvi forma több változatban él, mint például az előbbi *el-e ment* / *element-e* páros, lehetővé válik, hogy egyfajta „társadalmi jelentést” párosítsunk az egyes változatokhoz, magyarán, hogy az egyiket elfogadottként, a művelt köznyelvbe tartozóként, a másikat kerülendőként, stigmatizáltként minősítsük. Pléh Csaba (2003) tanulmánya jó fogódzókat ad a stigmatizálás alapjainak megértéséhez. Azt állítja, hogy nem légből kapott az a nyelvművelő irodalomban elterjedt felfogás, amely szerint a „helytelen” nyelvhasználat oka a „pongyolaságban” keresendő, de nem

¹ A csillag nyelvtanilag (azaz *nem* nyelvhelyességi szempontból) rossz formát jelöl, olyat, amelyet egyáltalán nem használnak a beszélők. Az *-e* elhelyezkedésének a kérdése ennél kissé bonyolultabb, vö. még: Kassai (1994) és néhány bekezdéssel feljebb leírt saját mondataimat is.

erkölcsi, hanem „tudati, gondolkodásbeli lustaság” értelemben. A nyelv változásának folyamatai között jócskán találunk egyszerűsítéseket. Ha az egyszerűsítés adott jelentések szerint megkülönböztethető két nyelvi formát mos egybe, akkor megnyílik a lehetőség arra, hogy egyfajta kiegészítő tudati kontroll segítségével fenntartsuk a megkülönböztetést, s így társadalmi értelemben jelöltté váljon az adott forma többféle változata.

És valóban, a stigmatizált változatok túlnyomó többsége az ilyen módon kontrollálható változatok közé tartozik. Jóllehet a művelt köznyelvet meghatározó csoport mintája szerint egyes változatok már átcsúsztak a „választékos” nyelvhasználat kategóriájába, sőt annak is a már elavulás veszélyének kitett szélére, mint az ikes ragozás „perifériáján” található formák, például az *én innám, ő innék valamit*, és helyettük az egyszerűbb *én innék, ő inna* formák is teljes elfogadottságnak örvendenek még a művelt köznyelvben is, a stigmatizáció továbbra is fennáll a teljes egyszerűsítést képviselő *én innák* formára nézve. Kérdés azonban, hogy a nyelvművelők minden erőfeszítése ellenére, miért nem lett ennyire elítélve a nyelvhasználók között a *természetesen, hogy* típusú szerkezet, mely esetben tapasztalataim szerint az írott nyelvhasználat többnyire még követi a nyelvművelők tanácsait, de a beszélt művelt köznyelvben már teljes a keveredés. Egy másik példa: jó 25 évvel ezelőtt megkíséreltem leírni az *ami, amely, amelyik* használatát kormányzó jellemzőket, és igyekeztem megindokolni, miért terjed az *ami*: ez is az általánosítás és egyszerűsítés hullámával érkezik, mivel megszünteti az egyedítés (specifikusság) distinkcióját, például *a víz, amit/*amelyet iszol*, de *a könyv, amit/amelyet elolvasott*.² E különbség fennállásának köszönhető a furcsán hangzó alábbi mondat: *Anna visszaadta a százast, amelyet Maritól kapott*, merthogy itt ugyanaz a pénzérme került vissza, szemben a következővel: *Visszaadta a százast, amit Maritól kapott*, amikor is száz forintot adott vissza Anna, de nem vagy nem feltétlenül ugyanazt az érmét. Mint látjuk, itt is megvan a stigmatizálás alapfeltétele: van jelentéskülönbség és formai különbség, van lehetőség arra, hogy nagyobb tudati kontrollal szabályozzuk az eltérő formák használatát – és mégsem lett stigmatizált az *ami*. Csupán annyi történt, hogy az *amely/ami* eltérő alkalmazása a választékos nyelvhasználatba „szorult vissza”.

Felmerül tehát a kérdés: milyen alapon választódnak ki a stigmatizálásra „érett” formák. Miért esett áldozatul e kiválasztásnak a *körút/körút* pár, és miért nem a *híradó/híradó*, a *kormány/kormány* vagy az *arra/a:ra*? Miért a *Münken/München* és miért nem a *teknika/tehnika/technika* vagy a *Vasington/Uashington*, ha a *h* hang vagy éppen a külföldi helynevek ejtésére vonatkozó stigmákat keressük. Miért a *japán/jappán* és miért nem az *állít/álít* vagy az *egyenruha/eggyenruha*? Az *amely/ami* választásában megvan a „több jelentés – több forma” párosításnak, tehát a stigmatizálás tudati kiegészítő kontrolljának az előfeltétele, de mégisincs stigmatizálás. Viszont a *körút* és még inkább a *Münken* társadalmilag keményen jelölve

² A csillag itt is nyelvtanilag (és továbbra sem nyelvhelyességi szempontból) rossz formát jelöl: az anyagnév *víz* esetében nem lehetséges az egyedítés, a megszámlálható *könyvek* esetében azonban igen. Akik számára az *amely* itt elfogadható, többnyire „vízfajta” értelemben engedik meg használatát, vagyis egyedítenek.

van a művelt köznyelvben, jóllehet nem látunk semmi különbséget a felsorolt párok vagy hármások tagjainak nyelvészeti elemzése, illetve a kiegészítő tudati kontroll feltételezett működése alapján. Hogyan jön tehát létre a magyar nyelv-közösségben az a folyamat, amelynek során a művelt köznyelvet meghatározó réteg a nyelvhasználat szabályozására hivatott nyelvművelők közreműködésével hol elfogadja, hol meg elutasítja, hogy egyes formai megkülönböztetéseket alávessen a nyelvi stigma büntetésének? Számomra ezek rendkívül fontos problémák, amelyekre – többek között Pléh Csaba említett tanulmányának, valamint további attitűdvizsgálatok segítségével – remélhetőleg érdekes magyarázatokat kaphatunk.

Ha az ilyen és hasonló kérdésekre választ tudunk adni, akkor a nyelvművelő a felhalmozott adatok és magyarázatok alapján dönteni tud arról, hogy szakemberként hogyan „viszonyuljon” az új jelenséghez: adjon-e tanácsot a kérdezőknek és milyet, vagy esetleg várjon ki és csak kommentálja. A leíró vagy társasnyelvész, jóllehet általában maga is a standard nyelvváltozatot használja, tartózkodik az ilyen ítéletalkotástól. A nagyközönség, és különösen annak a nyelvhasználatra érzékeny része, amely egyébként az *Édes Anyanyelvünk* törzsközönségét is alkotja, már nem ilyen visszafogott. A nyelvművelőnek viszont, aki szaktekintélyként megnyilatkozik az ilyen kérdésekben, nagyon körültekintőnek kell lennie, hiszen embertársaink meg- vagy elítélése nem kis felelősséggel jár. A kemény társadalmi tények azt mutatják, hogy a nyelvi jelölők alapján is megkülönböztetik egymást az azonos nyelvet beszélők – feltehetőleg egy olyan tulajdonságcsoport egyik alkotóelemének tekintve a nyelvi megnyilvánulásokat, amelybe az öltözködési, étkezési, társas viszonybeli, személyes higiéniai stb. viselkedések is beletartoznak. Meggyőződésem, hogy a nyelvművelőnek csak annyit szabad tennie, hogy felhívja a figyelmet: ez és ez a forma így van meghonosodva a művelt köznyelvben, de ki kell mondania, hogy sem nem bűn, sem nem gondolkodásbeli csökevényesség vagy kommunikációs hiba a nem standard alakot használni. Vagyis ragaszkodnia kell a tanácsadáshoz: „a művelt köznyelvben ez és ez található; ha ezt a nyelvszokást akarod követni, akkor így meg így kell tenned, de a te dolgod eldönteni, mit akarsz csinálni, hogyan akarsz (a nyelvi dimenzióban) viselkedni”.

Ha az előbb a nyelvi képességeket és a beszédben megmutatkozó változottságot a járással hasonlítottam össze, hatodik témámhoz érve hadd folytassam ezt a hasonlatot – bár jól tudom, hogy előbb-utóbb minden hasonlat bicegni kezd (ami megint csak egyféle járás...). Amikor egy balettelőadásra veszünk jegyet, vagy hogy ne csak a „magas” művészettel példálózzak, amikor egy társastáncversenyt nézünk meg, nem hiszem, hogy az utcai járókelők mozgására lennének kíváncsiak. Bár sokan vannak, akik egyfajta született tehetséggel képesek szépen mozogni, a táncosok kemény gyakorlással érik el azt a színvonalat, amely már közönséget is vonzhat. A táncművészeti alkotás, az adott táncjáték koreográfiája persze már egy egészen más dimenzióban van, mint az utcai közlekedés, nagyjából úgy hasonlít a közönséges nyelvhasználatra, mint a vers a baráti beszélgetésre. És bár magam is versolvasó vagyok, nem hiszem, hogy a nyelv művészi dimenziója bármiképpen is beletartozhatna a nyelvtudomány körébe, még akkor sem, ha teszem

azt az asszonánc fonológiai eszközökkel tanulmányozható – mint ezt annak idején tanárom, Szépe György (1969) oly meggyőzően bizonyította.³

De – hogy tovább feszítsem a hasonlatot – ahhoz nem kell különösebb esztétikai felkészültség, hogy megállapítsuk, valakinek szép-e, harmonikus-e a járása, a mozgása, ahogy például az utcán közlekedik, amilyen tartással áll, ahogy leül és keresztbe teszi a lábát, és így tovább. És aligha kétséges, hogy aki az Opera balett-előadásain vagy akár a társastáncversenyeken fellép, annak a mindennapi mozgása is harmonikus.

A nyelvhasználók között is van „hétköznapi” és „kimunkált” beszédű, vagy akár olyan is, akinek eleve tehetsége, hajlama van a hajlékony kifejezésmódot és a szép artikulációt elsajátítani. De ahogy mindenki eljut a céljához, akár bicegve, akár szép mozgással jár, ugyanúgy mindenki meg tudja értetni magát: az is, aki nem Gáti József vagy Sinkovits Imre artikulációjával ejti a szavakat. Hisz tudjuk, a pöszék például jelentős többségben vannak – vagy önkritikusabban: jelentős többségben *vagyunk*. De ugyanez áll a pontos szóhasználatra, a bonyolult mondatfűzésre és bizony az állandóan elvárt nyelvhelyességi előírásokra is; mindazok, akik nem vagyunk „hivatásos nyelvhasználók”: színészek, rádió- és tévébemondók és műsorvezetők, mi mind csak hétköznapi járókelők vagyunk a nyelv birodalmában, még ha sokunk nyelvész, avagy balettkritikus is.

Akik azonban a nyelv Operaházának színpadán vagy a társastáncversenyek báltermeiben lépnek fel, azoktól többet lehet, és többet is kell elvárunk. Ahogy a balettművészt nem lehet az utcai járókelők közül toborozni, ugyanúgy nem lenne szabad sem a közszolgálati, sem a kereskedelmi rádiókban, tévékben olyan hivatásos közreműködőknek teret adni, akik a köznapi és nem a professzionális nyelvhasználat szintjén állnak, mind szóhasználatukat, mind artikulációjukat tekintve. Ezek a követelmények persze csakis a hivatásos, szerződött munkatársakra vonatkoznának, nem az alkalmi interjúalanyokra, felkért közreműködőkre, és bár a konkrét javaslat túlmegy a jelen előadás keretein, nem látom lehetetlennek a helyzet jogszabályokban történő megoldását sem.⁴

Félreértés ne essék: nem azt állítom, hogy a magyar nyelv általában „romlana”, sem nem, hogy a kereskedelmi rádiókban-tévékben valamiféle bűnbak keresendő. Csupán arra teszek javaslatot, hogy az, aki az élőbeszéddel keresi a kenyerét az egyébként sugárzási engedélyhez kötött médiában, ugyanolyan jellegű köve-

³ Az előadás után többen, közöttük a stílus kutatásában kiemelkedő jelentőségű Péter Mihály is, kifogásolták ezt a nézetemet, amit azonban továbbra is fenntartok – azzal a pontosítással, hogy az esztétikum tanulmányozása kívül esik a nyelvtudomány területén, még ha a vers (irodalmár) elemzője használ is nyelvészeti eszközöket. Ez ahhoz hasonlít, mint amikor Rembrandt festészetének értő elemzője vegyi vagy röntgensugaras elemzés alá veti a korabeli festéket. Ettől azonban a kémikusnak vagy a fizikusnak nem feladata esztétikai ítéleteket alkotni.

⁴ Az ORTT a sugárzási engedélyt köthetné például a hivatásos munkatársak „kommunikációs vizsgájához”, ami természetesen nem zárna ki a nyelvjárásban beszélőket, különösen – de nem kizárólag – a regionális és helyi médiában.

Péntek János (2004) a szinkronizálással foglalkozó stúdiókat hibáztatta a szolgálai és stílustalan fordításokért: esetükben elképzelhetőnek tartom a szakmai „audítást” például egy általuk létrehozott önkéntes kamara által, amely minőségbiztosítási feladatokra jöhetne létre.

telményeknek feleljen meg, mint aki mondjuk zenés szórakozóhelyen lép fel: ha ez tud kottát olvasni, az tudjon megfelelő artikulációval és mondatfűzéssel beszélni. És még csak nem is nyelvészként mondom mindezt, hanem közönséges fogyasztóként, amint arról is megvolna a véleményem, ha a halászcserjében hamisan húzná a primás.

Amikor a stigmatizálásról beszéltem, azt mondtam, a nyelvművelőnek körültekintőnek kell lennie, hiszen embertársaink megítélése forog kockán, de egy másik szempontból is megfontoltnak kell lennie. A nyelvművelőnek ugyanis alapvetően nyelvészeti érvekhez kell folyamodnia. És itt érkeztem el az utolsó gondolatkörhöz előadásomban. Úgy vélem, hogy lehetőségünk van egy új egyetértés kialakítására. Először is, a nyelvművelők bizalommal fordulhatnak a szaktudomány újabb eredményeihez, akár a leíró vagy elméleti nyelvészet, akár a társasnyelvészet területén, de sorolhatnám még a pragmatikától kezdve a diskurzuselemzésen át a többi újabb kutatási irányt. Ahhoz, hogy ne egyszerűen az adatolatlan nyelvszokásra vagy „a magyar nyelv jellegzetességére” utaljanak, nem kell mást tenni, mint a meglévő szakirodalmat tanulmányozni. De, és ez lehetne a fontosabb tevékenységi kör, szükség lenne arra is, hogy a nyelvtudomány újabb eredményei közvetlenebbül eljussanak a nyelv, a nyelvhasználat iránt érdeklődő közönséghez.

Nemsokára száz éve lesz annak, hogy Ferdinand de Saussure elkezdte első általános nyelvészeti kurzusát Genfben. Megragadó és felemelő érzés azt látni, hogy csekély száz év alatt mekkora épületet emelt a nyelvtudomány a saussure-i alapokra. De az a benyomásom, hogy közös házunknak még a művelt nagyközönség is legfőljebb a körvonalait látja – és azokat sem az eredeti méretben. A nyelvművelésnek nagy felelőssége és ugyanakkor nagy lehetősége, hogy a nyelvtudomány eredményeit közvetítse a nyelv kérdései iránt érdeklődőkhöz. És itt nem csak az elméleti nyelvészet vagy a társasnyelvészet újabb fejleményeire gondolok, bár itt is sok lenne a tennivaló, és ezek ismerete is sokat segíthetne, hogy célközönségünk nagyobb hozzáértéssel nyilatkozzon meg nyelvi kérdésekben, illetve nagyobb empátiát mutasson mások nyelvhasználatára. Ugyanúgy, ahogy a fizikus segíti megértetni velünk, hogy milyen folyamatok zajlanak le például az atomerőműben, a nyelvész is elmagyarázhatja, milyen rendszerszerű vonásai vannak egy-egy újabb fejleménynek, legyen szó akár a *természetesen, hogy* vagy az „*el-e ment?*”-féle szerkezetekről. Vagy ahogy a szociolingvista is megmutathatja, mely körben kik használják az adott formát, vagy melyik nyelvjárást tartják egy adott körnek lakói a legnagyobb becsben.

De mint mondtam, nem csupán erről van szó. Van ugyanis az újabb idők nyelvészetének két olyan, már hazánkban is magas színvonalon művelt területe, amelyről még a nyelvészek maguk is keveset tudnak, holott meghatározó jelentőségűek lesznek a jövőben. Az egyik a számítógépes nyelvészet vagy újabb és maga választotta nevén a nyelvtechnológia. Erről az átlagember tudása többnyire annyiból áll, hogy a szövegszerkesztő ügyesen kijavítja a helyesírási hibáit (és sokszor annál többet is, például minden pont után nagybetűt ír, hacsak – nem könnyen! – ki nem vesszük ezt a funkciót). De arról, hogy az interneten remekül használható szótárak állnak a rendelkezésére, hogy teljes korpuszokban kutakodhat a világhálóról, ha arra kíváncsi, hogy melyik szó milyen környezetekben, milyen

más szavakkal együtt fordulhat elő, vagy egy idegennek tartott szó mióta van meg a magyarul írott szövegekben, minderről semmit sem tud. Pedig például a Nyelvtudományi Intézet honlapjáról (www.nytud.hu vagy www.nyelviszlet.hu) könnyen elérhető adatbázisok ezeken az információkon kívül még kiejtési, tájnyelvi és egyéb adattárakat is tartalmaznak. És főleg azt nem tudja a nyelv iránt érdeklődő, hogy milyen óriási további lehetőségek rejlenek az informatika és a nyelvtudomány házasságában.

A másik terület az idegtudomány és a nyelvészet határán kialakult neurolingvisztika, amely a nyelvi rendszer agyi leképezését vizsgálja. Ennek a segítségével nemcsak a nyelvi betegségekről (afázia, diszlexia) kapunk pontosabb képet, de jobban megértjük az egészséges agy nyelvi funkcióit is – ráadásul úgy, hogy a rendkívül gyorsan fejlődő képalkotó eljárásokkal magukat az agyban lezajló folyamatokat is pontosan követni tudjuk. Láthatjuk például, hogy a mondatszerkesztési és a jelentésértelmezési feladatok az agynak más-más központjához kötődnek. A nyelvészek és az agykutatók együttműködésével pontosabb és egyszerűbb diagnózisok, célzottabb és ezért eredményesebb gyógykezelések jöhetnek létre.

Amikor én is köszöntöm a 25 éves *Édes Anyanyelvünket*, nem tartom feleslegesnek, hogy megálljunk és megkérdezzük, mi lehet a szerepe e jól bevezetett lapnak a nyelvi műveltség terjesztésében. Az a véleményem, és ezzel éppen nem ünneprontó kívánok lenni, hanem egy életrevaló folyóirat még több élő tudással való megtöltésének pártolója, hogy van tere, van lehetősége a tematikai bővítésnek, a nyelv művelésén túl a nyelvtudomány művelésének, azaz a tudományos ismeretterjesztésnek a nyelvészet területén, amelynek az *Édes Anyanyelvünk* ideális hordozója, közvetítője lehet.

SZAKIRODALOM

- Dyson, Freeman 2004. The world on a string. *New York Review of Books*, 2004. 05. 13. 16–9.
- Greene, Brian 2004. *The fabric of the cosmos: Space, time, and the texture of reality*. Knopf, New York.
- Kálmán László 2004. *A nyelvművelés mint áltudomány*. In: Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*. VI. JATE Press, Szeged, 68–82.
- Kassai Ilona 1994. Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán. *MNy* 90: 42–8.
- Kenesei István 1980. Mivel egyeztetjük a vonatkozó névmásokat? In: Imre Samu és mások (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája*. Akadémiai, Budapest, 467–74.
- Kenesei István 2002. Hányféle igazság van? *MNy*. 98: 39–49.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris, Budapest.
- Lanstyák István 2003–2004. Helyi „értékes” nyelvváltozatok, „tisztos” idegen szavak, „visszás” jelentések, „agresszív” rövidítések, „kevercs” nyelv és társaik. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2003/12, 2004/1.
- Lehmann, Christian 2004. Data in linguistics. *The Linguistic Review* 21, 175–210.
- Péntek János 2004. *A határok és a magyar nyelvészet*. A 7. nemzetközi magyar nyelvtudományi kongresszuson elhangzott előadás.
- Pléh Csaba 2003. Stigmatizáció és nyelvi tudat. In: Kontra (szerk.) 2003: 256–77.

Szépe György 1969. Nyelvészeti jegyzetek Arany Jánosnak „Valami az asszonánczról” című tanulmányáról. *Nyr.* 103: 1–31.

Vezényi Pál 2000. Pontosabban! *Édes Anyanyelvünk* 22/5: 10.

Kenesei István

SUMMARY

Kenesei István

From theoretical to normative Linguistics

This is the written version of a talk given at the Hungarian Academy of Sciences on the role of current research in rejuvenating the traditional field of normative linguistics. While there can be several approaches to linguistic phenomena, a more thorough reliance on descriptive, theoretical, sociological, or statistic studies could certainly help eradicate extreme and unsubstantiated claims as to speakers' linguistic behaviour. It is suggested that the old ways of advising the public on usage should be supplemented by spreading the news of the amazing new achievements of various branches of linguistics in general, and in neurolinguistics and language technology in particular.